

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

УЛЬКЯР АГАЗАХИД ГЫЗЫ МИРЗОЕВА

**ПРЕФИКСАЛЬНЫЕ ГЛАГОЛЫ В РУССКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ
ЯЗЫКЕ КОНЦА XVIII-НАЧАЛА XIX ВЕКА
(ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)**

5707.01 - Славянские языки

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание учёной степени доктора
философии по филологическим наукам**

БАКУ-2013

Работа выполнена на кафедре
современного русского языка филологического факультета
Бакинского славянского университета

Научный руководитель: доктор филологических наук,
профессор **М. М. Джафаров**

Официальные оппоненты: доктор филологических наук,
профессор **А. А. Гасанов**

доктор философии по
филологическим наукам,
доцент **Г. Д. Рзаева**

Ведущая организация: Кафедра русского языка
Азербайджанского государственного
педагогического университета

Защита состоится « ____ » « _ » 2013 г. в « __ » часов на заседании Диссертационного Совета Д 02.071 по защите диссертаций на соискание учёной степени доктора наук и доктора философии по филологическим наукам при Бакинском славянском университете по адресу: AZ 1014, г.Баку, ул. С.Рустама, 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Бакинского славянского университета.

Автореферат разослан « __ » _____ 2013 года.

Ученый секретарь
Диссертационного Совета
Д. 02.071

доктор философии по
филологическим наукам,
доцент **Н.Р. Мугимова**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы диссертации. Глагол как «наиболее отвлечённая, наиболее конструктивная ... категория языка» (А.А.Потебня) играл важную роль в развитии лексико-семантической системы русского литературного языка на всем протяжении его многовековой истории.

В период формирования общенациональных норм русского литературного языка глагольная лексика придавала этому процессу особую гибкость и динамизм, так как она по своей природе была тесно связана со всеми пластами лексической системы.

Глагольная лексика представляет особый интерес и по ряду других причин. Во-первых, она является наиболее емкой в словарном составе русского языка; во-вторых, располагает наиболее разнообразным морфологическим инвентарём; в-третьих, глаголы в качестве производящих основ образуют вершину многочисленных словообразовательных гнезд, где семантика производящего глагола отражается и сохраняется по-разному; в-четвёртых, национальный этап развития русского литературного языка отчётливо сохраняет в себе следы былых языковых отношений в сфере глагольной деривации, в частности в области глагольной префиксации.

Большое значение имеет также изучение влияния словообразовательной структуры глагола на его парадигматические и синтагматические связи. Как известно, для глагола основным способом словообразования является префиксация, поэтому исследование продуктивности отдельных префиксов в переходный период развития русского языка представляет существенный научный интерес. Одним из аспектов этой проблемы является исследование глагольной префиксации в плане выявления характера взаимодействия однокорневых префиксальных глаголов.

Другой аспект данной проблемы тесно связан с изучением функционально-семантического развития префиксальных глаголов в зависимости от семантической эволюции префиксов.

Следовательно, актуальной представляется не только проблема изучения словообразовательных потенций глагольных префиксов, но и проблема влияния деривационной структуры глагола на его взаимоотношения с другими словами на лексическом уровне и в синтаксических конструкциях.

Актуальность работы обусловлена также недостаточной изученностью разветвленной системы глагольной префиксации в период формирования общенациональных норм русского литературного языка.

К тому же, в истории русского литературного языка конец XVIII – начало XIX в. характеризуется сложностью и противоречивостью лексико-семантических и деривационных процессов. На протяжении всего исследуемого времени не прекращается пополнение однокорневых дублетных образований, и в то же время «намечается тенденция к преодолению избыточности словарного состава, к более строгим системным отношениям, в частности, и тенденция к сокращению дублетных словообразовательных параллелей».¹

Среди глаголов было также немало префиксальных образований, которые почти не различались по своему лексическому значению. В это время «активно взаимодействовали структурно-семантические типы глаголов с равнозначными или близко синонимическими приставками. Основную массу таких синонимических образований составляли глаголы со старославянскими по происхождению и с русскими приставками. Кроме того, наблюдается взаимодействие разных глаголов с русскими приставками».²

В изучаемый период происходит также весьма важный для дальнейшего развития русского литературного языка процесс – отбор наиболее устойчивых форм и словообразовательных типов, сохранивших свою продуктивность и в современном русском языке.³

Объектом исследования является глагольная префиксация в истории русского литературного языка нового времени.

Предметом исследования служит описание функционально-семантического взаимодействия однокорневых глаголов, а также соотносительных по значению префиксов в изучаемое время.

¹ Развитие лексики русского литературного языка конца XII - начала XIX века. М.: Наука, 1981, с. 159.

² Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века. Глагол, наречие, предлоги и союзы в русском литературном языке XIX века. М.: Наука, 1964, с. 47.

³ Грановская Л.М. Развитие лексики русского литературного языка в 70-е годы XIX - начала XX века. М.: Наука, 1981, с. 185.

Основная цель исследования заключается в определении особенностей лексико-семантических и деривационных процессов в области глагольной префиксации.

Для достижения основной цели исследования были решены следующие конкретные задачи:

- изучена лингвистическая литература по исторической лексикологии и историческому словообразованию русского языка, что позволило определить основные направления и принципы проводимого исследования;

- осуществлена выборка фактического материала (префиксальных глаголов) из исторических словарей XVIII и XIX вв., а также из произведений художественной литературы и других источников того времени;

- тщательно изучен материал выборки, что позволило выявить основные тенденции развития глагольной префиксации в русском литературном языке и определить её роль в формировании национальных норм словоупотребления в исследуемый период;

- изучены пути семантической эволюции глагольных префиксов;

- определены особенности функционально-семантической дифференциации однокорневых префиксальных глаголов и соотносительных по смыслу глагольных префиксов;

- результаты проведенного исследования обобщены и представлены в виде кратких выводов.

Методология исследования. Методологической основой исследования явилось теоретическое положение о взаимосвязи языка и мышления, о системной связи семантики с лексико-функциональным потенциалом префиксальных глаголов.

Методы исследования. В диссертации использован ряд методов и приёмов, способствующих изучению различных аспектов глагольной префиксации. Основным из них является диахронно-описательный метод, позволяющий синтезировать результаты исторического и синхронического исследования.

Метод контекстуально-семантического и сопоставительного анализа был применен при выявлении отличительных семантических признаков дублетных средств языка.

Материалом для исследования послужили данные ряда толковых словарей:

1. Словаря Академии Российской ... (I и II изданий). 1789-1794 и 1806-1822.
2. Словаря русского языка XI-XVII вв. (вып. 1-17). М.: Наука, 1975-1991.
3. Словаря русского языка XVIII в. (вып. 1-6). Л.: Наука, 1984-1991.
4. Словаря русского языка в 4-х томах. М., 1981-1984.
5. Словаря современного русского литературного языка в 17-ти томах. М., Л., 1950-1965.
6. Словаря церковнославянского и русского языка ... СПб., 1847.
7. Словаря языка А.С.Пушкина: В 4-х томах. М., 1956-1961.
8. Толкового словаря живого великорусского языка В.Даля. СПб., М., 1880-1882.

Наряду с этими данными было использовано большое количество (более двух тысяч) примеров, извлечённых из произведений художественной, публицистической литературы и других источников исследуемого времени.

Научная новизна исследования заключается в том, что в нем удалось по-новому подойти к префиксальным глаголам, объединив в системном описании структурно-словообразовательную, семантическую и функциональную характеристику этих единиц. Такой подход позволил выявить основные тенденции диахронических процессов в области глагольной префиксации, определить особенности реализации деривационных потенциалов различных в генетико-стилистическом отношении префиксальных морфем. В работе исследованы условия и тенденции семантической дифференциации тождественных по значению глагольных лексем, а также синонимичных префиксов.

Полученные результаты расширяют и конкретизируют общее положение о том, что план содержания организован сложнее, чем план выражения, вносят вклад в понятия многозначность и синонимия глагольного слова.

Теоретическая значимость исследования. Основные выводы диссертации в определенной степени обогатят теоретическую базу исследования глагольной префиксации в диахроническом плане. Они уточняют и углубляют современные представления о семантической

структуре глагольного слова и тенденции её развития в изучаемое время.

Исследование помогает проникнуть в сложный механизм семантики производного слова, выявить закономерности смыслового взаимодействия однокорневых слов в словообразовательном гнезде.

Практическая ценность исследования определяется тем, что его конкретные результаты могут быть использованы для разработки принципов подачи префиксальных глаголов в толковых словарях, могут найти применение при подготовке спецкурсов по исторической лексикологии, исторической лексикографии и историческому словообразованию.

На защиту выносятся следующие положения:

1. В русском литературном языке конца XVIII – начала XIX в. наиболее активным в сфере глагольной лексики был префиксальный способ словообразования. Этот период характеризуется наличием достаточно большого числа семантически тождественных или слабо дифференцированных в смысловом отношении префиксов, которые активно участвовали в порождении параллельных рядов однокорневых глаголов.

2. Функционирование таких параллельных образований способствовало слиянию разных генетико-стилистических пластов лексики в единую систему словарного состава русского литературного языка. В свою очередь этот процесс обуславливал тесное взаимодействие славянских и собственно русских префиксов, которые в изучаемое время чаще всего подвергались функциональной дифференциации.

3. В семантической структуре большинства префиксальных глаголов наряду с этимологически мотивированным значением закреплялись и вторичные переносные значения, возникшие на базе прямых, номинативных значений исходных глаголов. В ряде случаев переносные значения вытесняли номинативные значения префиксальных глаголов, обуславливая тем самым затухание у них значения глагольного действия.

4. В рассматриваемое время наблюдается интенсивное взаимодействие однокорневых глаголов с соотносительными по значению префиксами. Именно в результате такого взаимодействия уточняется роль каждой единицы, а также закрепляются нормы словоупотребления и словообразования.

5. Развитие лексической и словообразовательной систем сопровождалось не только утратой отдельных производных (с тем или иным

префиксом), но и качественным изменением сохранившихся до современного периода лексических единиц.

Апробация диссертации. Работа выполнена и обсуждена на кафедре современного русского языка филологического факультета и на кафедре общего и русского языкознания Бакинского славянского университета.

Основные положения диссертации прошли апробацию в виде докладов на межвузовских республиканских и международных научных конференциях, на Тагиевских чтениях в БСУ, статьях, опубликованных в различных республиканских и зарубежных издательствах в течение 10 с лишним лет (1998-2012 гг.).

Материалы и результаты исследования нашли также отражение в публикациях автора.

Структура и объем диссертации. Цель и результаты исследования обусловили структуру диссертации, которая состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы. Основной текст диссертации изложен на 160 страницах. Общий объем работы составляет 176 страниц.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении (с. 3-15) обосновывается выбор и актуальность темы диссертации, определяются цель, задачи и методы исследования, раскрываются научная новизна, теоретическая значимость и практическая ценность работы, говорится об апробации работы.

Первая глава – «Взаимодействие структурно-семантических типов глаголов с синонимичными префиксами» (с. 16-106) – состоит из десяти параграфов, посвященных соответственно взаимодействию производных глаголов с синонимичными приставками. В **первом параграфе** прослеживается история взаимодействия глаголов с префиксами *из-*, *вы-*. Глаголы с префиксом *из-*, генетически восходящие к славянской лексике, представляют большой интерес прежде всего с точки зрения их активного семантического взаимодействия с русизмами в период формирования общенациональных норм русского литературного языка. Языковой материал конца XVIII – начала XIX в. показывает, что префиксальные глаголы с формантом *из-* были представлены в различных семантических сферах и в большом количестве (в САР II более 500 глаголов указанной группы). Основная их масса (около 200 слов) представ-

ляла собой собственно префиксальные образования (типа *избегать, изводить*). Другая группа глаголов (около 150 слов) с приставкой *из-* включала производные префиксально-суффиксального и префиксально-постфиксального типов (*извремениать, искоренять*). Почти столько же слов относилось к чисто постфиксальным производным (*избираться, извиняться* и т.п.). Наконец, среди производных глаголов с приставкой *из-* следует выделить небольшую группу слов (всего 30), которые без форманта *-ся* не употреблялись, например: *издеваться, испаряться* и т.п.

Аналогичную структурно-словообразовательную характеристику можно дать и для глаголов с префиксом *вы-*, которые представляют большой интерес с точки зрения функционально-семантического взаимодействия с глаголами с префиксом *из-*. Анализ фактического материала показывает, что префикс *вы-*, как и соотносительный с ним префикс *из-*, обладал обширными синонимическими связями.

В диссертационной работе соотносительные пары глаголов с рассматриваемыми префиксами изучаются в сравнительном аспекте. С этой целью из САР II выписано более 150 парных образований с префиксами *из-*, *вы-*, типа *избивать - выбивать, изгибать - выгибать* и т.п.

Однако уже к середине XIX в. префикс *из-* в основном был вытеснен префиксом *вы-* из сферы конкретных обозначений. Тем не менее, отражение подобозначности этих двух префиксов находим и в современном русском языке, например в прилагательном *неизлечимый*, производном от глагола *излечить*, где префикс *из-* семантически соотносится с префиксом *вы-* в глаголе *вылечить*.

В диссертации прослеживается история взаимодействия соотносительных по значению однокорневых глаголов *избрать* и *выбрать*, у которых исторически было больше общих семантических функций, чем различий: Счастлив, кого Отец мой *изберёт*, Кто истины здесь будет проповедник (К.Ф.Рылеев. Князю Обоенскому); Он приказал привести множество коней, и *выбирал* из оных одного (М.Д.Чулков. Перессмешник).

Глагол *избрать*, генетически связанный (по линии префикса *из-*) с книжно-славянской лексикой, в изучаемое время имел определённое преимущество в выражении отвлечённых понятий, тогда как его семантический дублет (*выбрать*) чаще всего использовался в сфере конкретно-предметных обозначений: Итак, меня посылают *выбирать* невесту (Н.А.Бестужев. От чего я не женат).

Во втором параграфе первой главы рассматривается взаимодействие глаголов с префиксами *из-, вы-, на-*, типа *исполнить - выполнить - наполнить*. В конце XVIII - начале XIX в. эти однокорневые глаголы с семантически соотносительными префиксами функционировали как подобозначные лексические единицы, различающиеся в основном стилистической окраской: глагол *исполнить* употреблялся как книжно-славянское слово, а *выполнить* и *наполнить* - как собственно русские. Самое древнее из этих слов - глагол *исполнить*. Он зафиксирован ещё в материалах Срезневского и реальное соотношение его значений отличалось тем, что у данного слова основным было отвлечённое значение «делать, совершать, приводить что во исполнение или в действие», которое чаще всего обнаруживалось в сочетаниях со словами с императивной семантикой, типа *воля, повеление, приказ, обязанность*: Молодой человек *исполнил их волю* (Н.М. Карамзин. Письма русского путешественника).

В изучаемый период в условиях лексической избыточности наряду с глаголом *исполнить* употреблялись его семантические дублиеты - *выполнить* и *наполнить*: Их именами все места *Исполнены* на Севере утрюмом. (К.Ф.Рылеев. Боян - Думы); Тревогой и плачем *наполнен* дворец (К.Ф.Рылеев. Глинский). Все эти глаголы связывало друг с другом их общекорневое значение, которое занимало в их семантической структуре разные позиции. И если значение, ориентированное на выражение динамики конкретного глагольного действия, было стержневым у глагола *наполнить*, то у глагола *исполнить* оно ослабевало и постепенно отходило на второй план. В этом и заключалось своеобразное функциональное размежевание однокорневых дублетов.

Третий параграф посвящен вопросу о взаимодействии глаголов с префиксами *воз-, раз-, про-*. В XVIII в. наиболее многочисленными были глаголы с префиксом *воз-*. Причем одни из этих слов образовались от славянских основ {*возбранять, возбуждать* и т.п.), а другие - от русских (*возводить, воздержать* и т.п.). Некоторые глаголы с префиксом *воз-* имели в тот период соотносительные пары с префиксом *вз-* (*вс-*), которые воспринимались как русские слова (*взлюбить, взвеселить*).

Взаимодействие глаголов с префиксом *воз-* с другими типами глаголов рассмотрено на примере соотносительных слов *возбудить - пробудить - разбудить*: В градах, в домах, в полках, в судах. Всех ранний петел *возбуждает* (Г.Р.Державин. Соч., т. II, 34).; И терем, весь объятый сном, От вопля женщин *пробудился* (К.Ф.Рылеев. Рог неда).

Параллельное функционирование славянизма *возбудить* и подобнозначных с ним русских слов *пробудить* и *разбудить* способствовало тому, что последние в силу существующих тенденций заимствовали у славянизма его отвлечённые значения, что наглядно проявляются в различных контекстах их употребления: Когда бы провиденье Не *пробудило* духа моего (В.К.Кюхельбекер. Сирота).

В четвёртом параграфе прослеживается история взаимодействия глаголов с префиксами *за-*, *от-*, *при-*. Группа глаголов с префиксом *за-* один из самых древних и семантически развитых разрядов префиксально-производных слов в русском языке. Значение префикса *за-* формировалось на базе семантики исходного предлога *за-*, который уже в древнерусском языке обладал развитой системой значений. Как справедливо отмечает Р.И.Мальцева, мотивирующие сочетания предлога и производящего слова передавали свою семантику новому производному слову, префикс выражал те же отношения, что и предлог в исходном сочетании¹.

Семантическая разветвлённость префикса *за-* способствовала расширению его синонимических связей с другими приставками. Примером тому может служить и соотносительность префиксов в составе однокорневых глаголов *заметить*, *приметить* и *отметить*, которые в изучаемое время объединяло прежде всего их общекорневое этимологическое значение «делать заметки на чём»: История распутает эту загадку и *заметит* коварство царей чёрным пятном неизгладимо в своих страницах (Д.И.Фонвизин. О повиновении высшей власти); Весь двор *примечал*, что он был задумчив, но никто не мог выдумать, чем бы его позабавить (И.А.Крылов. Каиб); Старик Державин нас *заметил* И, в гроб сходя, благословил (А.С.Пушкин. Евгений Онегин).

В дальнейшем данное значение закрепилось за глаголом *отметить*, а его дублиеты стали развивать более отвлечённые значения, например, у глагола *заметить* формировалось значение «сказать что-н., сделать замечание», а у глагола *приметить* - «обратить внимание»: [Ивана Карамазова] весьма многие тогда *отметили* и запомнили (Ф.М.Достоевский. Братья Карамазовы).

В пятом параграфе изучено взаимодействие однокорневых глаголов с префиксами *за-*, *у-*, *про-*: *запустить*, *упустить* и *пропустить*:

¹ Мальцева Р.И. Слова с приставкой *за-* в русском языке. Автореф. дис ... канд.филол.наук. М., 1988, с. 4.

... когда у нас бывали гости, не *пропускал* он случая дерзким своим поведением показывать всем, в какой связи находится он с хозяйкою (Д.И.Фонвизин. Друг честных людей, или Стародум).

Глаголы с префиксом *про-* известны русскому языку с древних времён. В САР II отмечается 350 глаголов с этим формантом. Среди них было немало многозначных слов. Например, у глагола *проходить* приводится 6 значений, а у глагола *пропустить* - 4. Причём последний мог употребляться также в значении «разорить, лишиться», что объединяло его с однокоренными глаголами *запустить* и *упустить*. Однако впоследствии указанное значение закрепилось в основном за глаголом *запустить*, а у глагола *упустить* формировалось значение «не использовать что-н.». Таким образом, по направлению к современности происходит перераспределение значений рассматриваемых глаголов с синонимичными префиксами.

В шестом параграфе прослеживается взаимодействие глаголов с префиксами *за-*, *у-*, которые встречались в составе нескольких соотносительных пар (*удушить* - *задушить*, *уснуть* - *заснуть*, *удержать* - *задержать*, *умолкать* - *замолкать* и т.п.). В диссертации рассматриваются особенности функционально-семантического взаимодействия соотносительных глаголов *удушить* - *задушить* в значении «умертвить посредством душения»: Если б я знал, я б тебя *удушил* при твоём рождении (М.Ю.Лермонтов. Люди и страсти).

В словаре Даля значение глагола *удушить* раскрывается через его семантический дублет *задушить*, что ещё раз свидетельствует о равнозначности этих слов не только в изучаемое, но и в последующее время. Тем не менее глагол *удушить* со временем отодвинулся на периферию языка и перешел в разряд устаревших слов. Соответственно слова *удушье*, *удушливый* (газ), *удушающие* (отравляющие газы) в современном русском языке представляют собой некое остаточное явление.

В седьмом параграфе рассматриваются глаголы с префиксами *о-* (*об-*), *по-*. Глаголы с префиксом *о-* (*об-*) представлены многочисленными префиксальными производными, находящимися в специфических отношениях друг с другом. По данным САР II в русском языке на рубеже XVIII-XIX веков было более 450 глаголов данной группы. Эти слова не были однородны в структурно-derivационном отношении. Основная их масса (более 260 глаголов) была представлена собственно префиксальными образованиями (*обоготворять*, *овладеть*, *оглушать* и т.п.).

Наряду с ними в тот период употреблялось примерно 160 глаголов рассматриваемой группы, образованных постфиксальным способом (*обогащаться, огрызаться* и др.), а также встречались небольшие типы производных с префиксом *о-*. Аналогичным образом можно охарактеризовать глаголы с префиксом *об-*. Важно отметить, что с точки зрения функционально-семантической однокорневые глаголы с подобозначными приставками *о-/об-* были синонимичны по широкому кругу своих значений (*очищать - обчищать, остригать - обстригать*). В этой связи анализируются взаимоотношения однокорневых глаголов *обчистить - очистить, обхватить - охватить, омрачать- помрачать* и др.: *Помрачился* вид весёлый, В сердце вкралась к ним печаль (П.А.Катенин. Наташа); Одна царица лишь была *Омрачена* печальной думой (К.Ф. Рылеев. Видение Анны Иоановны).

Среди глаголов с префиксом *о-/об-* большой интерес представляют и слова, находившиеся в дублетных отношениях с префиксальными производными из числа однокорневых образований с другими приставками (*обвёртывать - завёртывать, обливать - заливать, обривать - сбривать*).

В восьмом параграфе прослеживается взаимодействие глаголов с префиксами *по-, у-, при-*. Особенностью этих префиксов, как и большинства других префиксов, было то, что они были многозначными. С учётом данного фактора подробно анализируется взаимодействие префиксального глагола *познать* с соотносительными с ним глаголами *узнать и признать*: Твои дела тебя изобличат народу; *Познает* он – что ты стеснил его свободу (К.Ф.Рылеев. К временщику).

В изучаемое время глагол *познать* чаще всего употреблялся в номинативном значении «узнать, получить истинное представление о чем-н.». Но в этом же значении могли употребляться и однокорневые глаголы *узнать и признать*. В дальнейшем происходит специализация значений рассматриваемых слов. У глагола *познать* начинает преобладать значение «узнавать через размышление, рассмотрение, изучать», которое затем превращается в более отвлечённое современное значение «постигать, изучать явления реальной действительности, их сущность» (Е.А.Копорская). В семантической структуре двух других глаголов *узнать и признать* на передний план также выходят более отвлечённые значения.

В девятом параграфе исследуется взаимодействие глаголов с префиксами *по-, до-*. Фактически данный параграф продолжает анализ

семантической соотносительности многозначного префикса *по-* с приставкой *до-* в составе однокорневых глаголов *постигать* и *достигать*: (Медицина) чрез познание свойств тела человеческого *достигает* причины нарушенного здравия (М.В.Ломоносов. Собр. соч. I, 247); Любопытный Кузьма не утерпел и спросил Антона, где и как *постиг* он такую науку, что всё на свете ему известно (А.Я.Марков Строговы).

По материалам СлРЯ XI-XVII вв. у этих глаголов до исследуемого времени было шесть общих значений. Однако к изучаемому периоду круг значений этих слов сужается. Так, например, в САР II у глагола *постигать* приводится всего три значения, а у глагола *достигать* - четыре. В реальном языковом употреблении XVIII в. наблюдается взаимовлияние семантики глагола и его распространителя (Е.Д.Коноплина). В прямом значении «доходить, доезжать» глагол *достигать* вступал во взаимодействие со словами с конкретными значениями (дом, берег, город и т.п.).

В целом развитие глаголов *постигать* и *достигать* продолжалось по линии их функционально-семантического размежевания. Более емкий в семантическом отношении глагол *постигать* в условиях интенсивной дифференциации языковых средств постепенно утрачивал некоторые конкретно-действенные значения, и наоборот, эти значения всё больше закреплялись за словом *достигать*.

В десятом параграфе на примере однокорневых глаголов *почитать* - *считать* рассматриваются особенности взаимодействия глаголов с префиксами *по-*, *с-*. Для выявления семантических свойств указанных глаголов в диссертации широко используется дистрибутивный анализ соответствующих текстов т.е. сочетаемости слов.

Для истории однокорневых глаголов характерно то, что они в изучаемое время синонимизировали между собой по линии одного из своих значений «признавать, делать своё заключение о ком или о чём»: Чтобы родитель твой, которого я сам люблю и *почитаю* за добрые дела его, - чтобы родитель твой не сокрушался и не *почитал* дочери своей погибшею (Н.М.Карамзин. Наталья, боярская дочь); Весь свет, взирая на Каиба, *почитал* его счастливым (И.А.Крылов. Каиб).

Впоследствии данное значение перешло к глаголу *считать*, а глагол *почитать* специализировался на выражении значения, связанного с проявлением уважения.

Вторая глава – «Роль префиксации в функционально-семантическом развитии глагольной лексики» – состоит из семи параграфов. **В пер-**

вом параграфе описывается развитие продуктивных типов префиксальных глаголов, к которым относятся глаголы с префиксами *от-*, *вы-*, *из-*, *раз-*, *у-*, *за-* и др. Префикс *от-* в изучаемый период проявлял достаточную активность в финитивном значении. В САР II приводится около 50 глаголов, образованных от глаголов конкретного действия (*отварить*, *отпеть* и др.). В дальнейшем круг основ, от которых образуются эти глаголы, расширяется.

Префикс *раз-* встречался в результативных глаголах, имеющих оттенок тщательности, полноты, интенсивности действия: *разрумяненные* лица (Н.М.Карамзин. Письма русского путешественника); завистью *размучен* (А.С.Пушкин. Жив, жив Курилка!). Позднее продуктивность этого словообразовательного типа сохраняется.

Префикс *у-* придавал глаголу значение достижения результата с оттенком полноты действия. Префикс *пере-* вносил в содержание глаголов значение дистрибутивности (*перевешать*). Префикс *при-* в соединении с основами глаголов со значением конкретного и отвлечённого действия и состояния образуют производные со значением полноты, частичности действия (*пригреть*).

Анализ продуктивных типов префиксальных глаголов показывает, что в конце XVIII - начале XIX в. они не имели строго очерченной сферы функционирования, т.е. были полифункциональны, поэтому могли пересекаться в своём значении.

Второй параграф посвящен изучению развития полипрефиксальных глаголов, которые образованы путем присоединения к префиксальному глаголу второго или третьего префикса (*по + выбежать*): *Повытрясла* булавки (И.Ф.Богданович.Душенька); *Поразведать* (Г.Р.Державин. Письмо Д.М.Свистунову); *попринарядились* (Д.И.Фонвизин. Письмо к родным).

Такие глаголы обычно имеют значения распределительности или неполноты, частичности действия. В этих значениях полипрефиксальные глаголы чаще всего употреблялись в разговорной речи, а также встречались в письмах, записках, баснях, произведениях бытового содержания. В связи с этим в диссертации анализируется ряд полипрефиксальных глаголов с непервичными приставками *по-*, *при-*, *под-* (*понастроить*, *принахмуриться*, *подзакусить*).

В третьем параграфе исследуется развитие префиксально-постфиксальных глаголов, типа *насмотреться*, *записаться*, *расплакаться* и т.п. «Вместе с постфиксом *-ся/-сь* в состав словообразовательного

форманта этих глаголов входят префиксы *в-, вз-, вы-, до-, за-, из-, на-, о-, об-, от-, под-, при-, про-, раз-, с-, у-,»*.¹ В диссертационной работе рассматриваемая группа глаголов подразделяется на продуктивные (с префиксами *раз-, за-, до-, на-, про-*): *Разыграйтесь*, девицы, *Разгуляйтесь*, милые! (А.С.Пушкин. Евгений Онегин); И тут совсем утомлена, В слезах *раскашлялась* она (Там же) и малопродуктивные (с префиксами *вы-, вз-, из-, при-, у-*): *вскинуться* (Д.И.Фонвизин. Недоросль); *иструдиться* (Н.М.Карамзин. Письмо Вяземскому).

В конце XVIII – начале XIX в. прослеживается постепенное возрастание продуктивности префиксально-постфиксальных типов глаголов: в особенности это касается производных глаголов, обозначающих достижение отрицательного результата действия.

В четвёртом параграфе рассматривается соотносительность приставочных и бесприставочных глаголов. Для русского литературного языка конца XVIII - начала XIX в. было характерно более широкое по сравнению с современным языком употребление бесприставочных глаголов,² типа *вергать, покоить, свободить*. Изучение соотносительности такого типа архаичных слов с их производными в истории русского языка проливает свет и на возникновение так называемых слов со связанным корнем, которые по словам А.Н.Тихонова, часто возникают в результате утраты своих производящих. Так, выход из употребления корневого глагола *бавить* привел к тому, что все его префиксальные производные оказались глаголами со связанным корнем (*до-бавить, при-бавить, у-бавить* и др.).

В изучаемое время нами обнаружены многочисленные случаи употребления бесприставочных глаголов вместо приставочных: *Кажите* внимание Ко всем её прихотям (В.А.Жуковский. Моя башня) – вместо *окажите*. Вселенная концы от страху *свободила* (М.В.Ломоносов. Тамира и Селим) – вместо *освободила*. Это объясняется тем, что в большинстве случаев бесприставочные глаголы, обладая более широким значением, выполняли и функции соотносительных приставочных глаголов. Лишь впоследствии формируется собственное значение приставочных образований, что приводит к функциональному разграничению дублетных пар.

¹ Русская грамматика. Т.1. М., 1980, с. 385.

² Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. М.: Рус.яз., 1985, т. 1, с. 51.

В пятом параграфе анализируется развитие глаголов с префиксами славянского происхождения. К разряду церковнославянских и соответствующих по значению префиксов русского происхождения можно отнести пары *воз-/ в3-*, *из-/ вы-*, *пре-/ пере-*, *пред-/ перед-*, *чрез-/ через-*. Предметом специального анализа стали глаголы с префиксом **низ-**, выступающим в роли книжного словообразовательного форманта: «Вода имеет только естественное движение, зависящее от ся жидкости; она всегда низходит с высочайших мест в самая низкия» (Ж.Д. Бюффон. Всеобщая и частная естественная история. ч.5.).

В шестом параграфе предметом изучения является полисемия префиксальных глаголов. В конце XVIII – начале XIX в. подавляющее большинство префиксальных глаголов было многозначным. По характеру значения среди них можно выделить несколько групп: 1) глаголы, имеющие только прямое значение (*запылить*, *пригревать* и т.п.); 2) глаголы, имеющие только переносные значения (*уломать*, *улаждать*); 3) глаголы с прямым и переносным значениями (*воспевать*, *воспламенять* и т.п.).

Опираясь на теорию метафоры, мы придерживаемся мнения о том, что метафора развивается на базе первичного понятийного значения, следовательно «она вторична, образна и, тем самым, актуализирована».¹ Именно в направлении образности, отвлечённости шло развитие глагольного значения префиксальных образований. Подтверждением тому может служить семантическое развитие таких глаголов, как *проходить*, *прилепиться*, *процветать*, *расцветать*, *отцветать* и др.: «...личико её *расцвело*; она шутила очень мило (М.Ю.Лермонтов. Княжна Мери); Поэзия некогда *процветала* в древнем Горюхино (А.С.Пушкин. История села Горюхино).

Наконец, **в седьмом параграфе** рассматривается вопрос об отражении префиксальных глаголов в исторических словарях. Данные этих словарей – незаменимый источник, поскольку толкование слов, грамматические и стилистические пометы, фиксация всего набора однокорневых слов, т.е. всех членов словообразовательных гнёзд, обуславливают системное восприятие данной лексемы. Именно словари отражают ре-

¹ Гамидов И.Г. Философия грамматики афоризмов и пословиц. Баку: Сабах, 2001, с. 68.

альное состояние лексической системы языка на данном этапе её развития.

В заключении даются основные результаты и выводы исследования. Указывается, что в словообразовательной системе русского литературного языка конца XVIII – начала XIX в. получили интенсивное развитие все способы словообразования, в том числе и префиксация, сыгравшая важную роль в расширении функционально-семантического потенциала глагольной лексики. Эволюционные процессы в этой сфере поддерживались наличием большого количества дублетных образований, возникновение которых было обусловлено недостаточной функциональной дифференцированностью словообразовательных средств и лексических единиц.

В сфере глагольной лексики значительную часть дублетных образований составляли однокорневые разноприставочные глаголы, типа *иссушить - высушить*. Для истории подобных соотносительных пар было характерно то, что они интенсивно взаимодействовали друг с другом, что обычно сопровождалось их функционально-семантической дифференциацией.

В силу того, что в исследуемый период развитие лексического значения у подавляющего большинства префиксальных глаголов происходило в направлении от конкретной семантики к отвлечённой, то взаимодействие соотносительных пар также переходило в сферу переносно-образных значений. Это заметно проявлялось также во взаимодействии собственно русских слов с славянизмами.

Что касается взаимодействия префиксальных морфем, то необходимо отметить, что большинство их не имело строго очерченной сферы функционирования, т.е. были полифункциональны, поэтому могли пересекаться в своем значении.

Следовательно, в развитии глагольной префиксации в русском литературном языке конца XVIII – начала XIX в. можно выделить ряд важных процессов: 1) рост или сокращение продуктивности некоторых структурно-семантических типов префиксальных глаголов; 2) расширение рядов полипрефиксальных и префиксально-постфиксальных глаголов; 3) взаимодействие глаголов с синонимичными префиксами, обуславливающее семантико-стилистическую дифференциацию лексических единиц и словообразовательных формантов.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1. Об употреблении глагольных префиксов в русском литературном языке конца XVIII – начала XIX вв. //Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Межвузовский тематический сборник. Вып. II. Баку: Мутарджим, 1997, с. 95-97.

2. Соотносительное употребление глагольных префиксов *с-* и *до-* в XVIII -начале XIX вв. //Тагиевские чтения. Баку, 1998, с. 36.

3. Об остаточных значениях приставок в глаголах и их производных. //Тагиевские чтения. Баку, 1999, с. 40.

4. О некоторых тенденциях развития глагольной префиксации в русском языке XVIII - XIX в. // Русский язык и литература в Азербайджане, № 2, 2001, с. 12-17.

5. О словообразовательной вариантности в русском литературном языке в XVIII – начале XIX вв. //Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Мутарджим, 2002, с. 65-66.

6. О соотносительном употреблении бесприставочных глаголов с приставочными в XVIII – начале XIX вв. //Тагиевские чтения. Баку, 2002, с. 83-84.

7. О вариативных образованиях глаголов в русском языке. // Тағйев охулағи. Баку, 2004, с. 209-211.

8. Функционально-семантическое взаимодействие глаголов с подобозначными приставками *о-* и *об-(обо-)* в русском языке. // Müasir dilçiliyin problemləri (dil əlaqələri). II Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2007, s. 101-104.

9. Глаголы с приставками *из-* и *вы-* в русском языке в конце XVIII – начале XIX века. // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, № 4. Bakı: Mütərcim, 2008, s. 66-70.

10. К истории глаголов с приставкой *за-* в русском языке (конец XVIII – начало XIX века). // Вестник, № 6, Астана, 2009, с. 38-41.

11. Развитие полипрефиксальных глаголов в русском языке конца XVIII – начала XIX вв.// Русский язык и литература в современном Азербайджане. К 90-летию Бакинского государственного университета. Баку, 2009, с.53-55.

12. Полисемия префиксальных глаголов в конце XVIII – начале XIX века. //Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal (elektron versiyası). №5, Bakı, 2010, s.98-100.

13. Взаимодействие структурно-семантических типов глаголов с синонимичными префиксами в конце XVIII – начале XIX века //Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета, №4, Пятигорск, 2012, с.56-59.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

ÜLKƏR AĞAZAHİD qızı MİRZƏYEVA

**XVIII ƏSRİN SONU – XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
RUS ƏDƏBİ DİLİNDƏ ÖN ŞƏKİLÇİLİ FELLƏR
(FUNKSİONAL-SEMANTİK ASPEKT)**

5707.01 – Slavyan dilləri

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2013

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin filologiya fakültəsinin
rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru,
professor **M. M. Cəfərov**

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru,
professor **A. Ə. Həsənov**

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent **Q. D. Rzayeva**

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin rus dili kafedrası

Müdafiə “ _____ ” _____ 2013-ci il tarixində saat “ _____ ”-da
Bakı Slavyan Universiteti nəzdində filologiya elmləri üzrə doktorluq və
fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların
müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat “ _____ ” _____ 2013-cü il tarixində göndərilmişdir.

D. 02.071
Dissertasiya Şurasının
Elmi katib

filologiya elmləri üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent
N. R. Muqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Fel “dilin daha mücərrəd, daha konstruktiv... kateqoriyası” kimi (A.A.Potebnya) rus ədəbi dilinin bütün çoxəsrlik tarixi boyu leksik-semantik inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Rus ədəbi dilinin ümummillî normalarının formalaşması dövründə feli leksika bu prosesə xüsusi çeviklik və dinamiklik vermişdir, çünki fel öz təbiəti etibarilə leksik sistemin bütün qatları ilə sıx bağlıdır.

Feli leksika bir sıra digər səbəblərə görə də xüsusi maraq doğurur. Birincisi, rus dilinin lüğət tərkibində daha geniş tutumludur; ikincisi daha çox fərqli morfoloji vasitələri var; üçüncüsü, sözyaradıcı əsas kimi fellər çoxsaylı sözyaratma hücrələrinin zirvəsini təşkil edir ki, burada söz yaradan felin semantikasını müxtəlif şəkildə əks olunur və saxlanır; dördüncüsü, rus ədəbi dilinin inkişafının milli mərhələsi fel derivasiyası, xüsusən fel prefiksasiyası sahəsində özündə əski dil münasibətlərinin izlərini aydın saxlayır.

Həmçinin felin sözyaratma strukturunun onun paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələrinə təsirinin öyrənilməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məlum olduğu kimi, fel üçün söz yaratmada əsas üsul prefiksasiyadır, buna görə də rus dilinin inkişafının keçid dövründə ayrı-ayrı ön şəkilçilərinin məhsuldarlığının araşdırılması mühüm elmi maraq doğurur. Bu problemin aspektlərindən biri fel prefiksasiyasının eyniköklü ön şəkilçili fellərin qarşılıqlı təsirinin xarakterini üzə çıxarmaq cəhətdən araşdırılmasıdır.

Bu problemin digər bir aspekti ön şəkilçilərinin semantik təkamülündən asılı olaraq ön şəkilçili fellərin funksional-semantik inkişafının tədqiqi ilə sıx bağlıdır.

Deməli, həm felin ön şəkilçilərinin sözyaratma potensialının öyrənilməsi, həm də leksik səviyyə və sintaktik konstruksiyalarda felin derivasiya strukturunun digər sözlərlə qarşılıqlı əlaqəsinə təsiri də aktual problemdir.

Mövzunun aktuallığı həmçinin rus ədəbi dilinin ümummillî normalarının formalaşması dövründə fel prefiksasiyasının şaxələnmiş sisteminin kifayət qədər öyrənilməməsi ilə şərtlənir.

Həmçinin rus ədəbi dili tarixində XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəlləri leksik-semantik və derivasiya sistemlərinin mürəkkəbliyi və ziddiyyətli olması ilə xarakterizə edilir. Araşdırılan bütün dövr ərzində eyniköklü dublet yaranmaların artması davam edir, eyni zamanda “lüğət tərkibinin çoxluğunun

qarşısını almaq ənənələri, xüsusən sözyaradıcı dublet paralellərin azaldılması ənənəsi müşahidə edilir”¹.

Leksik mənasına görə bir-birindən, demək olar ki, fərqlənməyən ön şəkilçiləri ilə yaranmış fellər də az deyil. Bu zaman “eynimənalı və ya sinonim ön şəkilçilərlə bir-birinə yaxın olan struktur-semantik fel tipləri fəal şəkil-də qarşılıqlı münasibətdə olur. Belə sinonim düzəlmələrin əksəriyyətini rus ön şəkilçiləri ilə yaranmış mənşəcə qədim slavyan dilinə məxsus fellər təşkil edir. Bundan əlavə, rus ön şəkilçili müxtəlif fellərin qarşılıqlı təsiri də müşahidə edilir”².

Tədqiq edilən dövrdə həmçinin rus ədəbi dilinin sonrakı inkişafı üçün çox mühüm bir proses – müasir rus dilində öz məhsuldarlığını saxlamış daha sabit forma və sözyaratma tiplərinin seçilməsi prosesi baş verir.³

Tədqiqatın obyekti yeni dövr rus ədəbi dili tarixində fel prefiksasiyasıdır.

Tədqiqatın predmetini eyniköklü fellərin, həmçinin mənasına görə bir-biri ilə bağlı olan ön şəkilçilərinin araşdırılan dövrdə funksional-semantik qarşılıqlı təsirinin təsviri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi fel prefiksasiyası sahəsində leksik-semantik və derivasiya proseslərinin özünəməxsus cəhətlərinin müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın əsas məqsədlərini yerinə yetirmək üçün aşağıdakı konkret vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

– rus dilinin tarixi leksikologiyası və tarixi söz yaradıcılığı sahəsindəki linqvistik ədəbiyyat araşdırılmışdır ki, bu da aparılan tədqiqatın əsas istiqamət və prinsiplərini müəyyən etməyə imkan vermişdir;

– XVIII və XIX əsrlərin tarixi lüğətlərindən, həmçinin o dövrün bədii ədəbiyyatı və digər tarixi mənbələrdən faktiki material (ön şəkilçili fellər) seçilmişdir;

– seçilmiş material diqqətlə öyrənilmişdir; bu da rus ədəbi dilində fel prefiksasiyasının inkişafının əsas istiqamətlərini üzə çıxarmağa və araşdırılan

¹ Развитие лексики русского литературного языка конца XII - начала XIX века. М.: Наука, 1981, с. 159.

² Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века. Глагол, наречие, предлоги и союзы в русском литературном языке XIX века. М.: Наука, 1964, с. 47.

³ Грановская Л.М. Развитие лексики русского литературного языка в 70-е годы XIX - начала XX века. М.: Наука, 1981, с. 185.

dövrədə milli söz işlətmə normalalarının formalaşmasında onun rolunu müəyyən etməyə imkan vermişdir;

- felin ön şəkilçilərinin semantik təkamül yolları öyrənilmişdir;
- eyniköklü ön şəkilçili fellərin və felin mənacə bir-birinə müvafiq olan ön şəkilçilərinin funksional-semantik diferensiasiyasının xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir;
- aparılan tədqiqatın nəticələri ümumiləşdirilmiş və qısa nəticələr şəklində təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi, ön şəkilçili fellərin semantikasını ilə leksik-funksional potensialının sistemli əlaqəsi təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində fel prefiksasiyasının müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsinə təkan verən bir sıra metod və üsullardan istifadə edilmişdir. Bunların arasında tarixi və sinxronik tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirməyə imkan verən təsviri-diaxron üsula üstünlük verilmişdir.

Kontekstual-semantik və müqayisəli təhlil metodundan dilin dublet vasitələrinin fərqli semantik əlamətlərinin üzə çıxarılmasında istifadə edilmişdir.

Tədqiqat materialı kimi bir sıra izahlı lüğətlərdən istifadə edilmişdir:

1. Словарь Академии Российской ... (I и II изданий). 1789-1794 и 1806-1822.
2. Словарь русского языка XI-XVII вв. (вып. 1-17). М.: Наука, 1975-1991.
3. Словарь русского языка XVIII в. (вып. 1-6). Л.: Наука, 1984-1991.
4. Словарь русского языка в 4-х томах. М., 1981-1984.
5. Словарь современного русского литературного языка в 17-ти томах. М., Л., 1950-1965.
6. Словарь церковнославянского и русского языка ... СПб., 1847.
7. Словарь языка А.С.Пушкина: В 4-х томах. М., 1956-1961.
8. Толковый словарь живого великорусского языка В.Даля. СПб., М., 1880-1882.

Bu mənbələrlə yanaşı, araşdırılan dövrün bədii əsərlərindən, publisistik ədəbiyyatı və digər mənbələrdən alınmış iki mindən çox nümunədən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ön şəkilçili fellərə yeni mövqedən yanaşılmış, bu vahidlərin struktur sözyaradıcı, semantik və funksional xarakteristikası sistemli təsvirdə birləşdirilmişdir. Belə yanaşma fel prefiksasiyası sahəsində diaxronik proseslərin əsas meyillərini üzə çıxarmağa, ön şəkilçili morfemlərin genetik-üslubi cəhətdən müxtəlif olan derivasiya imkanlarının reallaşdırılması xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Dissertasiya işində mənasına görə oxşar fel leksemlərinin, həmçinin sinonim ön şəkilçilərin semantik diferensiasiyası şərtləri və meyilləri araşdırılmışdır.

Əldə edilmiş nəticələr mövzu planının ifadə planından daha mürəkkəb təşkil edilməsi, fellərin çoxmənalılıq və sinonimliyi anlayışlarına dəyərli yeniliklər gətirilməsi haqqındakı ümumi müddəanı genişləndirir və konkretləşdirir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiyanın əsas nəticələri müəyyən dərəcədə fel prefiksasiyasının diaxronik cəhətdən araşdırılmasının nəzəri bazasını zənginləşdirir. Bunlar araşdırılan dövrdə felin semantik strukturu və onun inkişaf meyilləri haqqında müasir təsəvvürləri dəqiqləşdirir və dərinləşdirir.

Tədqiqat düzəltmə sözün mürəkkəb semantika mexanizmini başa düşməyə, sözyaratma yuvasında eyniköklü sözlərin mənacə qarşılıqlı təsirinin qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmağa kömək edir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın konkret nəticələri ön şəkilçili fellərin izahlı lüğətlərdə verilmə prinsiplərinin işlənməsində, tarixi leksikologiya, tarixi leksikoqrafiya və tarixi söz yaradıcılığı üzrə xüsusi kursların hazırlanmasında tətbiq edilə bilər.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilində feli leksika sahəsində söz yaradıcılığının prefiksəl üsulu var idi. Bu dövr eyniköklü fellərin paralel sırasının törəmələrində də fəal iştirak edən semantik cəhətdən eyni və ya mənacə zəif diferensiallaşmış kifayət qədər çoxsaylı ön şəkilçilərin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur.

2. Belə paralel düzəlmələrin fəaliyyəti leksikanın müxtəlif genetik-üslubi qatlarının rus ədəbi dilinin lüğət tərkibinin vahid sistemində birləşməsinə səbəb olmuşdur. Öz növbəsində, bu proses araşdırılan dövrdə funksional diferensiasiyaya daha çox məruz qalmış sırf rus və slavyan ön şəkilçilərinin sıx qarşılıqlı əlaqəsini şərtləndirmişdir.

3. Ön şəkilçili fellərin əksəriyyətinin semantik strukturunda etimoloji cəhətdən əsaslandırılmış mənalara ilə yanaşı, fel köklərinin

birbaşa, nominativ bazasında meydana gələn ikinci, məcazi mənaları da formalaşmışdır. Bir sıra hallarda məcazi mənalar ön şəkilçili fellərin nominativ mənalarını sıxışdırmış, bununla da onların feli hərəkətlərinin mənasını zəiflətməmişdir.

4. Nəzərdən keçirilən dövrdə eyniköklü fellərlərin mənaca müvafiq ön şəkilçilərlə intensiv qarşılıqlı təsiri müşahidə edilir. Məhz belə qarşılıqlı təsir nəticəsində hər bir vahidin rolu dəqiqləşdirilir, həmçinin söz işlədilməsi və söz yaradıcılığı normaları möhkəmlənir.

5. Leksik və söz yaradıcılığı sistemlərinin inkişafı yalnız ayrı-ayrı düzəltmə (bu və ya digər ön şəkilçisi ilə) leksik vahidlərin itirilməsi ilə, həm də müasir dövrə qədər qorunub saxlanmış leksik vahidlərin keyfiyyətə dəyişməsi ilə müşayiət olunurdu.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin filologiya fakültəsinin müasir rus dili və ümumi və rus dilçiliyi kafedralarında müzakirə edilmişdir.

Tədqiqatın əsas müddəaları 10 ildən çox vaxt ərzində (1998–2012-ci illərdə) məruzələr şəklində respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda, BSU-da Tağıyev oxularında məruzə edilmiş, müxtəlif respublika və xarici mətbuat səhifələrində çap olunmuş məqalələrdə əks etdirilmişdir. Tədqiqatın material və nəticələri həmçinin müəllifin çap olunmuş əsərlərində də əks etdirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiyanın strukturunu tədqiqatın məqsəd və nəticələri şərtləndirmişdir: dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın əsas mətni 160 səhifədə verilmişdir. İşin ümumi həcmi 176 səhifədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə (s.3–15) dissertasiya mövzusunun seçilməsi və aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsədi, vəzifə və metodları müəyyənləşdirilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, işin aprobasiyası haqqında məlumat verilir.

“Sinonim ön şəkilçiləri olan struktur-semantik fel tiplərinin qarşılıqlı münasibəti” adlanan **birinci fəsil** (s.16–106) on paraqrafdan ibarətdir; bunlar müvafiq olaraq sinonim ön şəkilçiləri olan düzəltmə fellərin qarşılıqlı münasibətlərinə həsr edilmişdir. **Birinci paraqrafda** fellərin *уз-, об-* ön şəkilləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin tarixi nəzərdən

keçirilir. Genetik cəhətdən kökləri slavyan leksikasına gedib çıxan *из-* ön şəkilçili fellər, hər şeydən əvvəl, rus ədəbi dilinin ümummill normalarının formalaşdığı dövrdə onların rusizizmlərlə fəal semantik qarşılıqlı əlaqəsi nöqtəyi-nəzərindən böyük maraq doğurur. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərindəki dil materialı göstərir ki, *из-* formantlı ön şəkilçili fellər müxtəlif semantik sahələrdə və böyük miqdarda verilmişdir (CAP II-də göstərilən qrupdan 500-dən çox fel). Bunların əsas hissəsini (200-ə yaxın söz) xüsusən ön şəkilçili düzəlmələr (*избегать, изводить* tipli fellər) təşkil edirdi. *из-* ön şəkilçili fellərin digər qrupuna (150-yə yaxın söz) prefiks-sufiks və prefiks-postfiks tipli (*извременноть, искоренять*) düzəlmələr daxil olmuşdur. Demək olar ki, elə bu qədər də söz sırf postfiks düzəlmələrə (*избираться, извиняться* və s.) aid edilirdi. Nəhayət, *из-* ön şəkilçili düzəltmə fellər arasında *ся-* formantı olmadan işlənməyən kiçik söz qrupunu (cəmi 30) fərqləndirmək lazımdır, məsələn: *издеваться, испаряться* və s.

Analoji struktur-semantik xarakteristikaları *вы-* ön şəkilçili fellər üçün də vermək olar, bunlar *из-* ön şəkilçili fellərlə funksional-semantik qarşılıqlı təsir nöqtəyi-nəzərindən böyük maraq doğurur. Faktiki materialın təhlili göstərir ki, *вы-*ön şəkilçisi də ona müvafiq gələn *из-* ön şəkilçisi kimi geniş sinonimik əlaqələrə malik olmuşdur.

Dissertasiya işində nəzərdən keçirilən ön şəkilçili bir-birinə müvafiq gələn fel cütlükləri müqayisəli aspektdə araşdırılır. Bu məqsədlə CAP II -dən 150-dən çox *из-, вы-* ön şəkilçili cütlük düzəlmələr seçilmişdir, məsələn: *избивать - выбивать, изгибать - выгибать* və s.

Artıq XIX əsrin ortalarında *из-* ön şəkilçisi *вы-* ön şəkilçisi vəsi-təsilə konkret işarələr sahəsindən sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Ancaq buna baxmayaraq, bu iki ön şəkilçisinin oxşarlığının əksini müasir rus dilində də tapırıq, məsələn, *излечить* felindən yaranmış *неизлечимый* sifətin-dəki *из-* ön şəkilçisi semantik cəhətdən *вылечить* felindəki *вы-* ön şəkilçisi ilə uyğunlaşır.

Dissertasiyada mənasına görə eyniköklü *избрать* və *выбрать* uyğun fellərinin qarşılıqlı əlaqəsinin tarixi izlənilir; bunlarda tarixən ümumi semantik funksiyalar fərqlərindən daha çox olmuşdur: Счастлив, кого Отец мой *изберёт*, Кто истины здесь будет проповедник (К.Ф.Рылеев. Князю Обоенскому); Он приказал привести множество коней, и *выбирал* из оных одного (М.Д.Чулков. Перессмешник).

Genetik cəhətdən (*из-* ön şəkilçisinin xətti ilə) qədim slavyan leksikası ilə bağlı olan *избрать* feli araşdırılan dövrdə mücərrəd

anlayışların ifadəsində aydın üstünlüyə malik olmuşdur, halbuki onun semantik dubletindən (*выбрать*) daha çox konkret əşyaların göstərilməsində istifadə edilmişdir.

Birinci fəslin **ikinci paraqrafında** *из-, вы-, на-* ön şəkilçisi ilə düzəlmiş *исполнить - выполнить - наполнить* tipli fellərin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdən keçirilir. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində semantik cəhətdən uyğun ön şəkilçiləri olan bu eyniköklü fellər oxşar mənalı leksik vahidlər kimi mövcud olmuşdur, fərqləri yalnız üslubi çalarlarında olmuşdur: *исполнить* feli qədim slavyan sözü kimi, *выполнить* və *наполнить* isə sırf rus sözləri kimi işlədilmişdir. bu sözlərdən ən qədimi *исполнить* felidir. Bu, hələ Sreznevskinin materiallarında qeydə alınmış və onun mənalınının real uyğunluğu onunla fərqləndirdi ki, bu sözdə əsas “nəyi isə etmək, yerinə yetirmək, hərəkətə gətirmək” mücərrəd mənalı olmuşdur, bu da daha çox *iradə, əmr, göstəriş, vəziyyət* tipli imperativ semantikalı sözlərlə əlaqədə özünü göstərmişdir: Молодой человек *исполнил их волю (iradə)* (Н.М. Карамзин. Письма русского путешественника).

Araşdırılan dövrdə leksik zənginlik şəraitində *исполнить* feli ilə yanaşı onun semantik dubletləri – *выполнить* və *наполнить* felləri də işlədilmişdir: Их именами все места *Исполнены* на Севере угрюмом. (К.Ф.Рылеев. Боян – Думы); Тревогой и плачем *наполнен* дворец (К.Ф.Рылеев. Глинский). Bütün bu felləri bir-biri ilə onların semantik strukturunda müxtəlif mövqelər tutmuş ümumi köklərinin mənası əlaqələndirmişdir. Əgər konkret hərəkət felinin dinamikasının ifadəsinə istiqamətlənmiş məna *наполнить* felində əsas olmuşdursa, *исполнить* felində bu, zəifləmiş və tədricən ikinci plana keçmişdir. Eyniköklü dubletlərin özünəməxsus funksional ayrılması da bundan ibarət olmuşdur.

Üçüncü paraqraf *воз-, раз-, про-* ön şəkilçiləri ilə fellərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə həsr edilmişdir. XVIII əsrdə *воз-* ön şəkilçili fellər daha çox olmuşdur. Həm də bu sözlərin bir qismi slavyan köklərdən (*возбранять, возбуждать* və s.), digər qismi isə rus (*возводит, воздержать* və s.) sözlərindən əmələ gəlmişdir.

Воз- ön şəkilçili fellərin digər fel tipləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi bir-birinə uyğun gələn *возбудить - пробудить - разбудить* sözləri əsasında nəzərdən keçirilmişdir: В градах, в домах, в полках, в судах. Всех ранний петел *возбуждает* (Г.Р.Державин. Соч., т. II, 34); И терем, весь объятый сном, От вопля женщин *пробудился* (К.Ф.Рылеев. Рог неда); Ты спишь ли? Гитарой Тебя разбужу (СЯз Пушкина, т. III, с. 922).

Возбудить slavyanizmi və onunla eyni mənalı və *разбудить* rus sözlərinin paralel fəaliyyəti buna gətirib çıxarmışdır ki, sonuncular mövcud meyillərə əsasən slavyanizmdən onun mücərrəd mənalərini almışdır ki, bu da onların müxtəlif kontekstlərdə işlədilməsində özünü əyani şəkildə göstərmişdir: Когда бы провиденье Не *пробудило* духа моего (В.К.Кюхельбекер. Сирота); И долго буду тем любезен я народу, Что чувства добрые я лирой *пробуждал* (СЯз Пушкина, т. III, с. 797).

Dördüncü paraqrafda fellərin *za-*, *ot*, *при-ön* şəkilçiləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi tarixi izlənilir. *Za-* ön şəkilçisi ilə olan fel qrupu rus dilinin ən qədim və semantik cəhətdən inkişaf etmiş ön şəkilçili düzəltmə söz qruplarından biridir. *Za-* ön şəkilçisinin mənası əsas *za-* ön şəkilçisinin semantikasına bazasında formalaşmışdır, bu, hələ qədim rus dilində inkişaf etmiş məna sisteminə malik idi.

Za- ön şəkilçisinin semantik şəxələnməsi onun digər ön şəkilçiləri ilə sinonimik əlaqəsinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Eyniköklü *заметить*, *приметить* и *отметить* fellərinin tərkibindəki ön şəkilçilərinin uyğunluğu da bunlara nümunə ola bilər; bunlar araşdırılan dövrdə, hər şeydən əvvəl, onların eyniköklü etimoloji mənasını (“nədəsə qeydlər etmək”) birləşdirirdi: История распутает эту загадку и *заметит* коварство царей чёрным пятном неизгладимо в своих страницах (Д.И.Фонвизин. О повиновении высшей власти); Весь двор *примечал*, что он был задумчив, но никто не мог выдумать, чем бы его позабавить (И.А.Крылов. Каиб).

Sonralar həmin məna *отметить* felində qalmışdır, onun dubletləri isə daha mücərrəd mənalara inkişaf etdirməyə başlamışdır, məsələn, *заметить* felinin “nə isə demək, qeyd etmək”, *приметить* felinin isə “fikir vermək” mənası formalaşmışdır: [Ивана Карамазова] весьма многие тогда *отметили* и запомнили (Ф.М.Достоевский. Братья Карамазовы).

Beşinci paraqrafda *za-*, *и-*, *про-* ön şəkilçili eyniköklü fellərin (*запустить*, *унустить*, *пропустить*) qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilmişdir: ... когда у нас бывали гости, не *пропускал* он случая дерзким своим поведением показывать всем, в какой связи находится он с хозяйкою (Д.И.Фонвизин. Друг честных людей, или Стародум).

Pro- ön şəkilli fellər rus dilində qədim zamanlardan məlumdur. CAP II -də belə formantlı 350 söz göstərilmişdir. Bunların arasında çoxmənalı söz də az deyil. Məsələn, *проходить* felinin 6, *пропустить* felinin isə 4 mənası göstərilir. Həm də sonuncu həmçinin “viran etmək, məhrum olmaq”

mənalarında da işlədilə bilərdi ki, bu da onu eyniköklü *занустить* və *унустить* felləri ilə birləşdirirdi. Ancaq sonralar həmin mənə əsasən *занустить* felində qalmışdır, *унустить* felində isə “nədənsə istifadə etməmək” mənası formalaşmışdır. Beləliklə, müasirliyə doğru nəzərdən keçirilən sinonim ön şəkilçili fellərin mənalarının yenidən bölünməsi baş verir.

Altıncı paraqrafda bir neçə əlaqəli cütlük tərkibində (*удушить* – *задушить*, *уснуть* – *заснуть*, *удержать* – *задержатъ*, *умолкать* – *замолкать*) təsadüf edilən *за-*, *у-* ön şəkilçili fellərin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdən keçirilir. Dissertasiyada *удушить* – *задушить* əlaqəli fellərin “boğaraq öldürmək” mənasında funksional-semantik qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir: Если б я знал, я б тебя *удушил* при твоём рождении (М.Ю.Лермонтов. Люди и страсти); Мне удалось *удушить* огромного медведя (В.К.Кюхельберкер. Европейские письма).

Dalın lüğətində *удушить* felinin mənası onun semantik dubleti olan *задушить* feli vasitəsilə açıqlanır, bu da bir daha həmin sözlərin mənalarının nəinki araşdırılan dövrdə, həm də sonrakı dövrlərdə də eyniliyini göstərir. Buna baxmayaraq, *удушить* feli zaman keçdikcə dilin periferiyasına ötürülmüş və köhnəlmiş sözlər qrupuna keçmişdir. Müvafiq olaraq, *удушье*, *удушливый* (газ), *удушающие* (отравляющие газы) sözləri müasir rus dilində bir qədər köhnəlmiş hal təsəvvürü yaradır.

Yeddinci paraqrafda *о-*, *об-*, *про-* ön şəkilçili fellər nəzərdən keçirilir. *О-* (*об-*) ön şəkilçili fellər bir-biri ilə spesifik münasibətdə olan çoxsaylı ön şəkilçili düzəltmə sözlərlə verilmişdir. САР II məlumatlarına görə, XVIII-XIX əsrlərin qovuşağında rus dilində bu qrupa aid 450-dən çox fel olmuşdur. Bu sözlər struktur-derivasiya cəhətdən eynicinsli deyildi. Onların əksəriyyəti (260-dan çox fel) əsasən ön şəkilçili düzəlmələrlə verilmişdir (*обоготворять*, *овладеть* və s.).

Bunlarla yanaşı, həmin dövrdə nəzərdən keçirilən qrupdan postfiksallıq üsulla yaranmış (*обоготворяться*, *огрызаться* və s.) təqribən 160 fel işlədilirdi, həmçinin *о-* ön şəkilçisi ilə yaranmış kiçik tiplərə də təsadüf edilirdi. Analoji yolla *об-* ön şəkilçisi ilə yaranan felləri də xarakterizə etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, funksional-semantik nöqtəyi-nəzərdən *о-/об-* oxşar mənali ön şəkilçili eyniköklü fellər öz geniş mənə dairələrinə görə bir-biri ilə sinonim təşkil edirdilər. Bununla əlaqədar olaraq, eyniköklü *обчистить* – *очистить*, *обхватить* – *охватить*, *омрачать* – *помрачать* və s. fellərin qarşılıqlı əlaqəsi təhlil edilir: *Помрачился* вид весёлый, В сердце вкралась к ним печаль (П.А.Катенин. Наташа); Одна царица лишь была *Омрачена* печальной думой (К.Ф.Рылеев. Видение Анны Иоановны).

О-/ об- ön şəkilçili fellər arasında başqa prefiksli eyniköklü sözlərdən düzəlmiş ön şəkilçili fellərlə dublet münasibətli sözlər də böyük maraq doğurur (*обвёртывать - завёртывать, обливать - заливать, обривать - сбивать, омрачать - помрачать, обселять - заселять*).

Şəkkizinci paraqrafta *но-, у-, при-* ön şəkilçili fellərin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdən keçirilir. Ön şəkilçilərin əksəriyyətində olduğu kimi, bu ön şəkilçilərin də əsas xüsusiyyəti çoxmənalılıq olmuşdur. Həmin faktorunu nəzərə almaqla ön şəkilçili *познать* felinin onunla bağlı olan *узнать* və *признать* felləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi hərtərəfli təhlil edilir: Твои дела тебя изобличают народу; *Познает* он – что ты стеснил его свободу (К.Ф.Рылеев. К временищю).

Araşdırılan dövrdə *познать* feli daha çox “bir şey barəsində tam təsəvvür əldə etmək, öyrənmək” nominativ mənasında işlədilmişdir. Ancaq bu mənada eyniköklü *узнать* və *признать* felləri də işlədilə bilərdi. Sonralar nəzərdən keçirilən sözlərin mənalарının ixtisaslaşdırılması baş verir. *Познать* felində “düşünməklə, nəzərdən keçirməklə öyrənmək, bilmək” mənası üstünlük təşkil etməyə başlayır ki, bu da sonralar daha mücərrəd müasir mənaya çevrilir: “gekrəkliyin hadisələri, onldarın mahiyyətini dərk etmək, öyrənmək» (Y.A.Koporskaya). İki digər felin (*узнать* və *признать*) semantik strukturunda da ön plana daha mücərrəd mənalарı çıxır.

Doqquzuncu paraqrafta *но-, до-* ön şəkilçili fellərin qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır. Bu paraqraf, faktiki olaraq, *но-* çoxmənalı ön şəkilçisinin eyniköklü *постигать* və *достигать* fellərinin tərkibində *до-* ön şəkilçisi ilə semantik uyğunluğunun təhlilinin davamıdır: (Медицина) чрез познание свойств тела человеческого *достигает* причины нарушенного здравия (M.B.Ломоносов. Собр. соч. I, 247); Любопытный Кузьма не утерпел и спросил Антона, где и как *постиг* он такую науку, что всё на свете ему известно (А.Я.Марков Строговы).

XI–XVII əsrlər СлРЯ materiallarına əsasən, araşdırılan dövrə qədər bu fellərdə altı ümumi məna olmuşdur. Ancaq araşdırılan dövrdə bu mənalарın dairəsi daralır. Məsələn, САР II -də *постигать* felinin üç mənası, *достигать* felinin isə dörd mənası göstərilir. XVIII əsrin real dil istifadəsində felle onu yayanın semantikasının qarşılıqlı təsiri müşahidə olunur (Y.D.Konoplina). *Достигать* feli “доходить, доезжать” həqiqi mənalарında konkret mənalı sözlərlə qarşılıqlı əlaqəyə girmişdir (ev, sahil, şəhər və s.).

Bütövlükdə *постигать* və *достигать* fellərinin inkişafı onların funksional-semantik ayrılma xətti ilə davam etmişdir. Semantik cəhətdən daha tutumlu *постигать* feli dil vasitələrinin intensiv diferensiasiyası şəraitin-

də tədricən bəzi konkret hərəkət mənalərini itirmiş və əksinə, bu mənalər *достигать* sözündə daha çox cəmlənmişdir.

Onuncu paragrafda eyniköklü *почитать-считать* felləri əsasında *но-, с-* ön şəkilçili fellərin qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Göstərilən fellərin semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün dissertasiyada müvafiq mətnlərin distributiv təhlili, yəni sözlərin əlaqələnməsindən geniş istifadə edilmişdir.

Eyniköklü fellərin tarixi üçün araşdırılan dövrdə onların öz aralarında mənalardan biri ilə (“etiraf etmək, kimsə və ya nə haqqında öz rəyini bildirmək”) sinonimlik təşkil etmələri xarakterikdir: Чтобы родитель твой, которого я сам люблю и *почитаю* за добрые дела его, – чтобы родитель твой не сокрушался и не *почитал* дочери своей погибшею (Н.М.Карамзин. Наталья, боярская дочь).

Sonralar bu məna *считать* felinə keçmişdir, *почитать* feli isə hörmət ifadə etmək mənasında qəbul edilmişdir.

“Feli leksikanın funksional-semantik inkişafında prefiksasiyanın rolu” adlanan **ikinci fəsil** yeddi paragrafdan ibarətdir. **Birinci paragrafda** fellərin məhsuldar ön şəkilçi tiplərinin inkişafı təsvir edilir; bunlara *от-, вы-, из-, раз-, у-, вə s.* ön şəkilçili fellər aiddir. *От-* ön şəkilçisi araşdırılan dövrdə fi-nitiv (bitkin) mənada kifayət qədər fəal olmuşdur. САР II -də konkret hərəkət fellərindən yaranmış 50 fel göstərilmişdir (*отварить, отпеть* və s.). Sonralar bu fellərin yarandığı köklərin dairəsi genişlənir.

Раз- ön şəkilçisi hərəkətin mükəmməlliyi, tamlığı, intensivliyi çalarlarına malik olan nəticə fellərində təsadüf edilmişdir: *разрумяненные* лица (Н.М.Карамзин. Письма русского путешественника); завистью *размучен* (А.С.Пушкин. Жив, жив Курилка!). Sonralar bu sözyaratma tipinin məhsuldarlığı qorunub saxlanılmışdır.

У- ön şəkilçisi felə tam hərəkət çalarlı nəticə əldə etmək mənası vermişdir. *пере-* ön şəkilçisi fellərin məzmununa distributivlik (*перевешать*) mənası gətirmişdir.

При- ön şəkilçisi konkret və mücərrəd hərəkət və vəziyyət mənalı fel kökləri ilə birləşmədə hərəkətin tamlığı, natamamlığı (*приграть*) mənalı düzəltmə sözlər yaradır.

Ön şəkilçili fellərin məhsuldar tiplərinin təhlili göstərir ki, XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində bunların dəqiq göstərilmiş fəaliyyət sahələri olmamışdır, yəni polifunksional olmuşdur, buna görə də mənaları bir-biri ilə toqquşa bilərdi.

İkinci paraqraf ön şəkilçili fellərə iki və ya üç ön şəkilçinin artırılması yolu ilə yaranan (*по+выбежать*) bir neçə ön şəkilçili fellərin öyrənilməsinə həsr edilmişdir: *Повытрясла* булавки (И.Ф.Богданович. Душенька); *Поразведать* (Г.Р.Державин.Письмо Д.М.Свистунову).

Adətən, belə fellər hərəkətin bölüşdürülməsi və ya natamamlığı, qismən olması mənasını verir. Bu mənalarda bir neçə ön şəkilçili fellərə daha çox danışıq nitqində, həmçinin məktublarda, qeydlərdə, təmsillərdə, məişət məzmunlu əsərlərdə təsadüf edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, *про-, при-, под-* ilkin olmayan ön şəkilçilərə malik bir neçə şəkilçili fellər təhlil edilir (*понастроить, принахмуриться, подзакусить*).

Üçüncü paraqrafta *насмотреться, записаться, расплакаться* və s. tipli prefiksəl-postfiksəl fellərin inkişafı araşdırılır. “-ся/с postfiksi (dəyişməyən şəkilçi) ilə yanaşı, bu fellərin sözyaratma formantının tərkibinə *в-, вз-, вы-, до-, за-, из-, на-, о-, об-, от-, под-, при-, про-, раз-, с-, у-* ön şəkilçiləri artırılır”.¹ Dissertasiya işində nəzərdən keçirilən fel qrupu məhsuldar (*раз-, за-, до-, на-, про -* ön şəkilçiləri ilə) və az məhsuldar (*вы-, вз-, из-, при-, у-* ön şəkilçiləri ilə) yarımqruplara ayrılır: *Разыграйтесь*, девицы, *Разгуляйтесь*, милые! (А.С.Пушкин. Евгений Онегин); И тут совсем утомлена, В слезах *раскашлялась* она (Там же); *иструдиться* (Н.М.Карамзин. Письмо Вяземскому).

XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində prefiksəl-postfiksəl fel tiplərinin məhsuldarlığının tədricən artması müşahidə edilir: bu, xüsusən, hərəkətin inkar nəticəsinə nail olmaya işarə edən düzəltmə fellərə aiddir.

Dördüncü paraqrafta ön şəkilçili və ön şəkilçisi olmayan fellərin uyğunluğu nəzərdən keçirilir. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində rus ədəbi dili üçün müasir dillə müqayisədə söz önü olmayan *вергать, споконить, свободить* tipli fellərin daha çox işlədilməsi xarakterikdir.

Bu tipli arxaik sözlərin onların düzəlmələri ilə nisbətinin öyrənilməsi rus dili tarixində “kökü bağlı” adlanan sözlərin yaranmasına da aydınlıq gətirir. A.N.Tixonovun sözlərinə görə, bunlar çox vaxt onları yaradan sözlərin itirilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Belə ki, *бавить* fel kökünün işləklidən çıxması ona gətirmişdir ki, onun bütün ön şəkilçili törəmələri “kökü bağlı” fellər olmuşdur (*до-бавить, при-бавить, у-бавить* və s.): *Кажите* внима-

¹ Русская грамматика. Т. I. М., 1980, с. 385.

² Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. М.: Рус.яз., 1985, т. 1, с. 51.

ние Ко всем её прихотям (В.А.Жуковский. Моя башня) – вместо *окажуте*.

Araşdırılan dövrdə tez-tez ön şəkilçili fellərin əvəzinə ön şəkilçisi olmayan fellərin işlədilməsi hallarını aşkar etmişik: Вселенная концы от страху свободила (М.В.Ломоносов. Тамира и Селим) – *освободила* əvəzinə. Bu onunla izah edilir ki, bir çox hallarda ön şəkilçisi olmayan fellər daha geniş mənalara malik olmaqla, həm də müvafiq ön şəkilçiləri olan fellərin funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Yalnız sonralar ön şəkilçilərinin öz xüsusi mənalara formalaşır, bu da dublet cütlüklərin funksional şəkildə fərqləndirilməsinə gətirib çıxarır.

Bəşinci paraqrafda slavyan mənşəli ön şəkilçili fellərin inkişafı təhlil edilir. Kilsə - slavyan və mənasına görə ona uyğun rus mənşəli ön şəkilçiləri qisminə *воз-/вз-, из-/вы-, пре-/пере-, пред-/перед-, чрез-/через-* cütlüklərini aid etmək olar. Kitab söz yaradıcılığı formantı rolunda çıxış edən *низ-* ön şəkilçili fellər xüsusi təhlil predmeti olmuşdur. “Вода имеет только естественное движение, зависящее от её жидкости; она всегда низходит с высочайших мест в самую низкую” (Ж.Д. Бюффон. Всеобщая и частная естественная история. ч.5.).

Altıncı paraqrafın araşdırma predmeti ön şəkilçili fellərin polisemiya-sıdır. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində ön şəkilçili fellərin böyük əksəriyyəti çoxmənalı olmuşdur. Mənalara görə onların arasında bir neçə qrup ayırmaq olar: 1) yalnız həqiqi mənası olan fellər (*запылить, пригревать* və s.); 2) yalnız məcazi mənası olan fellər (*уломать, улаждать*); 3) həqiqi və məcazi mənası olan fellər (*воспевать, воспламенить* və s.)

Metafora nəzəriyyəsinə əsaslanaraq belə bir fikri əsas tuturuq ki, metafora ilkin anlam mənası bazasında inkişaf edir, buna görə də “sonra yarandı, obrazlıdır və bununla da aktuallaşdırılmışdır”.¹ Ön şəkilçili düzəlmələrin feli mənasının inkişafı məhz obrazlılıq, məcazilik istiqamətində baş vermişdir (*проходит, прилепиться, процветать*): Весною *процветают* древа и многия растения (САР II, V, 685); личико её *расцвело*; она шутила очень мило (М.Ю.Лермонтов. Княжна Мери); Поэзия некогда *процветала* в древнем Горюхине (А.С.Пушкин. История села Горюхино).

Nəhayət, **yeddinci paraqrafda** ön şəkilçili fellərin tarixi lüğətlərdə əksi məsələsi nəzərdən keçirilir. Bu lüğətlərin məlumatları əvəzədməz mənbədir, çünki sözlərin izahı, qrammatik və üslubi qeydlər, bütün eyniköklü

¹ Гамидов И.Г. Философия грамматики афоризмов и пословиц. Баку: Сабах, 2001, с.68.

sözlərin hamısının, yəni sözyaradıcılığı yuvalarının bütün üzvlərinin təsbit edilməsi həmin leksemin sistemli şəkildə qavranmasını şərtləndirir. Məhz lüğətlər dilin müəyyən inkişaf mərhələsində leksik sistemin real vəziyyətini əks etdirir.

Nəticədə tədqiqatın əsas nəticə və ümumiləşdirmələri verilir. Göstərilir ki, XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilinin söz yaradıcılığı sisteminə bütün sözyaratma üsulları, o cümlədən feli leksikanın funksional-semantik potensialının genişlənməsində mühüm rol oynamış prefiksasiya intensiv inkişaf etmişdir. Bu sahədəki təkamül prosesləri çoxsaylı dublet düzəlmələrlə dəstəklənmişdir, bunların yaranması isə söz yaradıcılığı vasitələrinin və leksik vahidlərin kifayət qədər funksional diferensiallaşmasının olması ilə şərtləndirilir.

Feli leksika sahəsində dublet düzəlmələrin əsas hissəsini eyniköklü muxtəlif ön şəkilçisi olan *успущишь-выспущишь* tipli fellər təşkil etmişdir. Belə nisbi cütlüklərin tarixi üçün onların bir-birinə intensiv şəkildə qarşılıqlı təsiri xarakterik olmuşdur, bu da, adətən, onların funksional-semantik differensiasiyası ilə müşayiət edilirdi.

Araşdırılan dövrdə ön şəkilçili fellərin əksəriyyətinin leksik mənasının inkişafı konkret semantikadan mücərrədlərə doğru baş verdiyinə görə bir-birinə uyğun olan cütlüklərin qarşılıqlı təsiri də məcazi mənalı ifadələr sahəsinə keçmişdir. Bu, həmçinin əsl rus sözlərinin slavyanizmlərlə qarşılıqlı təsirində də üzə çıxırdı.

Ön şəkilçili morfemlərə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, onların əksəriyyətinin qəti ayrılmış fəaliyyət sahələri olmamışdır, yəni bunlar çox-funksiyalıdır, buna görə də onların mənalı toqquşa bilərdi.

Deməli, XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilinin felin ön şəkilçilərinin inkişafında bir sıra mühüm proseslər ayırmaq olar: 1) ön şəkilçili fellərin bəzi struktur-semantik məhsuldarlığının artması və ya azalması; 2) poliprefiks və prefiks-postfiks fellər cərgəsinin genişlənməsi; 3) leksik vahidlərin və söz yaradıcı formantların semantik-üslubi differensiasiyasını şərtləndirən sinonim ön şəkilçili fellərin qarşılıqlı təsiri.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalələrdə əks olunmuşdur:

1. Об употреблении глагольных префиксов в русском литературном языке конца XVIII – начала XIX вв. //Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Межвузовский тематический сборник. Вып. II. Баку: Мутарджим, 1997, с. 95-97.

2. Соотносительное употребление глагольных префиксов *с-* и *до-* в XVIII -начале XIX вв. //Тагиевские чтения. Баку, 1998, с. 36.

3. Об остаточных значениях приставок в глаголах и их производных. //Тагиевские чтения. Баку, 1999, с. 40.

4. О некоторых тенденциях развития глагольной префиксации в русском языке XVIII - XIX в. // Русский язык и литература в Азербайджане, № 2, 2001, с. 12-17.

5. О словообразовательной вариантности в русском литературном языке в XVIII – начале XIX вв. //Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Мутарджим, 2002, с. 65-66.

6. О соотносительном употреблении бесприставочных глаголов с приставочными в XVIII - начале XIX вв. //Тагиевские чтения. Баку, 2002, с. 83-84.

7. О вариативных образованиях глаголов в русском языке. // Тагиевские чтения. Баку, 2004, с. 209-211.

8. Функционально-семантическое взаимодействие глаголов с подбозначными приставками *о-* и *об-(обо-)* в русском языке. // Müasir dilçiliyin problemləri (dil əlaqələri). II Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2007, s. 101-104.

9. Глаголы с приставками *из-* и *вы-* в русском языке в конце XVIII – начале XIX века. // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərərası elmi məqalələr məcmuəsi, № 4. Bakı: Mütərcim, 2008, s. 66-70.

10. К истории глаголов с приставкой *за-* в русском языке (конец XVIII – начало XIX века). // Вестник, № 6, Астана, 2009, с. 38-41.

11. Развитие полипрефиксальных глаголов в русском языке конца XVIII -начала XIX в.//Русский язык и литература в современном Азербайджане. К 90-летию Бакинского государственного университета. Баку, 2009, с.53-55.

12. Полисемия префиксальных глаголов в конце XVIII – начале XIX века// Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal (elektron versiyası), № 5, Bakı, 2010, səh. 98-100.

13. Взаимодействие структурно-семантических типов глаголов с синонимичными префиксами в конце XVIII – начале XIX века //Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета, №4, Пятигорск, 2012, с.56-59.

**Verb Prefixation in Russian Literary Language
end of XVIII - Beginning of XIX Century
(functionality-semantic aspects)**

SUMMARY

The thesis deals with the verbal prefixes in the transitional period of the Russian literary language. It consists of an introduction, two chapters, conclusion and bibliography.

The introduction refers to the relevance of the theme, of the object, the main goal, objectives, methodology and techniques, scientific novelty, theoretical and practical significance of the study.

In the first chapter, “The Interaction of Structural and Semantic Types of Verbs and Synonymous Prefixes” detailed discussion of the interaction of single-root verb synonymous with prefixes.

In the second chapter “The Role of Prefixes in the Functional Development of the Semantic Verbs” are studied the development ways of productive types of prefixed, poliprefixal, prefixal and postaffixal verbs, as well as the correlation of prefix verbs, verbs with Slavic origin prefixes. In a separate section are considered polysemy prefixed verbs and the reflection of prefixed verbs features in the historical dictionaries.

It concludes with the main findings of the study.